

KUTADGU-BİLİG'DEKİ AHLAK VE SİYASET FELSEFESİ

Doç. Dr. Mahmut ARSLAN

"kişen ol kişike bilig hem ukuş;
kişenlig yaragsızka barmaz öküş"

(Bilgi ve akıl insan için frendir;
freni olan kötü işler yapmaz)

YUSUF HAS HACİB

"Kötülük bilgi eksikliğinden doğar"
SOKRATES

Kutadgu-Bilig, tür olarak bir "siyaset-nâme"dir. Türklerin belli başlı ilk islamî eseri olan Kutadgu-Bilig, bugünkü ölçülerimiz açısından bakılırsa teokratik bir "siyaset" eseri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nasıl FARABÎ, devlet reisini "Peygamber hırkası giymiş bir EFLATUN" gibi düşünmüşse, YUSUF HAS HACİB de aynı atmosferin çocuğu olduğu için başka türlü düşünmezdi.

Kutadgu-Bilig'in bize tasvir ettiği devlet teokratik ise de, hükümdar (=ilig), ne bir zorba (=Tyran), ne bir despot, ne de bir "Machiavèlique" prenstir. Başta bilginler olmak üzere bir çok danışmanı vardır. O, âdil kanun (=köni törü) yapar, adaletli ve merhametlidir. Halka doğru yolu gösteren, erdemleri öğreten, bilgiyi her şeyin üstünde tutan bir ahlâk sembolüdür. Yüzyıllar sonra Batı'da "Aydın Kral" denilen hükümdar tipidir. PLATON'

un, ARİSTOTELES'in, FARABİ'nin anlayışına göre, bilgi en büyük erdem olduğu gibi, YUSUF'a göre de bütün erdemler bilgiden doğar.

Doğu'da, Kutadgu-Bilig türündeki siyasetnamelerin yazılış nedenlerini kısaca şöyle açıklayabiliriz :

Tarih boyunca Doğu'da, halk kitlelerinin istediği ve dilediği biricik nimet, adalet olmuştur. Ve çoğunlukla adalet, vezirlerin, kadıların, güç ve yetki sahibi devlet adamlarının haksız işlemlerinden, zulümlerinden korunabilmek anlamına gelmiştir.

Halkın ızdırabını, devlet hayatındaki düzensizlikleri yakından gören ve yaşayan düşünürler, filozoflar ve devlet adamları, her fırsatta hükümdarlara, vezirlere adalet tavsiye etmişler, adalet olmadıkça, devlet ve saltanatın dayanaktan yoksun kalacağını anlatmaya çalışmışlardır.

İşte bu tür kaygılarla kaleme alınmış "Siyaset-nâme"ler, bizim için, Orta-Çağ Doğu uluslarının toplum ve devlet geleneklerini, zihniyetlerini ve felsefelerini bilmek bakımından paha biçilmez belgelerdir. İşte bu tür eserlerden biri olan YUSUF HAS HACİB'in "Kutadgu-Bilig" (=Devlet Yönetme Bilgisi)'i, ayrıca kendi ulusal kültür tarihimiz bakımından da eşsiz bir hazinedir.

Kutadgu-Bilig'de yönetici olarak sadece hükümdar (=ilig) vardır. Bir "Kurultay", bir "meclis" ya da herhangi bir kurul ve kurumdan söz edilmemiştir. Hükümdarın baş danışmanı (=er ögi), başbakanı (=vezir) bakanları ve görevlendirdiği memurlar (=tapugcu) vardır. Sonra devlet kadrosu içinde bilginler önemli bir yer tutmaktadır. Devletin başlıca amacı, sık sık belirtildiği gibi, adalet ve halkın refahıdır.

"Kutadgu-Bilig"in yazılışındaki başlıca amaç, bir taraftan XI. yüzyıl Türk aydınlarının ahlak, siyaset ve devlet yönetimi alanındaki geleneksel görüş ve anlayışlarını bir kitapta toplayarak, bu geleneksel ahlak ve devlet anlayışını gelecek kuşaklara bırakmak; diğer taraftan ise hükümdarlara ve devlet adamlarına bu gelenekleri anlatmak ve bu ahlak, siyaset ve devlet düşüncesini aşlamak olsa gerektir.

Çin, Hind ve İslâm felsefi sistemlerini iyi bildiği şüphesiz olan YUSUF'un, yine o kadar da kendi öz kültürüne ve diline

de bağılı olduğu eserinden açıkça anlaşılmalıdır. Ayrıca "Kutadgu-Bilig", çağının komşu edebiyat geleneklerini de yansıtmaktadır. Eserde, İslâm-öncesi Türk gelenekleri, steplerin dinamik hayatı türlü renk ve motifler içinde yer almaktadır. Bu bakımdan YUSUF'un eseri, Türk dil ve edebiyatı kadar, Türk sosyolojisi, Türk devlet düşüncesi ve Türk Kültür Tarihi bakımından da son derece önemlidir.

YUSUF HAS HACİB bu eseri ile, insan hayatının anlamını ve insanın toplum ve dolayısıyla devlet içindeki görevlerini tesbit edip inceleyen bir toplum ve devlet felsefesi sistemi kurmuştur.

"Kutadgu-Bilig"ın yazılmış olduğu XI. yüzyılda, Orta-Asya Türk dünyasının geçirmekte olduğu uygarlık değişiminin, eski ve geleneksel değer ve yargıların şiddetle sarsılmış bulunuşunun etkisiyle YUSUF, böyle bir eser yazarak, sarsılan ahlakî ve siyasî prensipleri yeniden ele almak; gelecek kuşaklara ve kurulacak yeni Türk devletlerinin hükümdar ve devlet adamlarına derli-toplu bir ahlâk ve siyaset doktrini bırakmak istemiş olabilir.

"Kutadgu-Bilig"den anlaşıldığına göre, YUSUF, eserini, bir aydın olarak, içinde yaşadığı toplum ve devlete karşı derin bir sorumluluk duygusu ve misyonu içinde kaleme almıştır.

Tıpkı YUSUF gibi SOKRATES de, içinde yaşadığı Antik Yunan toplumuna yeni bir ahlâk anlayışıyla yeni bir biçim vermeye çalışmıştı. Çünkü, o günkü Yunan toplumu ahlakî bir yozlaşma içinde kıvranıyordu. Onun öğrencisi PLATON da, Yunanlılara, yeni ve ideal bir toplum ve devlet modeli teklif etmekteydi. Çünkü, kendi dönemindeki Yunan toplum ve devleti tam bir çöküş ve kargaşa devri yaşıyordu. "Kutadgu-Bilig" yazarı YUSUF ise, yeni din ve uygarlık değiştirmiş bir topluma, yeni ahlakî, siyasî hedefler gösteriyor, alt-üst olan değerleri yeni bir senteze ulaştırmak istiyordu.

"Kutadgu-Bilig", müslümanlığın Türkler arasında yayılışının ilk yüzyılında yazılmıştır. Eserde, yeni kabul edilmiş bir dinin ve uygarlığın coşku ve heyecanı da sezilmektedir. Bununla birlikte, eserin ruhu ve felsefesi bakımından, islamî düşüncenin etkisi oldukça sınırlıdır.

YUSUF'un ahlâk ve siyaset sistemi başlıca dört ilkeye dayanmaktadır: A-"Bilig" (=bilgi), B-"Kılgı" (=eylem-action), C-"Könilik" (=adalet), D-"Kut" (=Egemenlik).

Şimdi bu temel ilkelerin üzerinde teker teker durmaya çalışalım :

A-"BİLİG" (=Bilgi)

YUSUF HAS HACİB'in eserinde göze çarpan ilk temel ilke "bilig" ya da "bilgi"dir. "Kutadgu-Bilig"ın yazarı, gerek toplumsal ve siyasal ahlâkla, gerekse bireysel ahlâkla ilgili düşüncelerinde "bilgi"nin oynadığı önemli rolü anlatmaktan usanmıyor. Macar Bilgini VAMBERY, YUSUF'un "bilgi"ye verdiği önem hakkında aynen şunları söylemektedir: "Was den kenner asiatisch-türkischer Zustände bereden muss ist das grosse Gewicht, Welches der Moral -prediger im Kudatgo-Bilik auf Wissenschaft und Gelehrsamkeit legt. Wissen steht ihm höher als Fürstenglanz, Ja über allem anderen göttlichen Segen" (1). (=Asya-Türk dünyasını tanıyan birinin dile getirmesi gereken şey, Kutadgu-Bilig'deki ahlâk-dersinin bilim ve bilgeliğe büyük bir ağırlık verdiğidir. Orada bilim, hükümdarlık ihtişamından ve hatta bütün diğer tanrısal lütuflardan daha yücedir).

Kutadgu-Bilig'de "bilgi"nin felsefi bir teorisi görülmemekle birlikte, YUSUF, bilgi ile akıllı (=ukuş) birbirinden ayırmaktadır. YUSUF'a göre "bilig"i "ukuş"tan ayıran başlıca özellik birincinin sonradan-kazanılmış olmasıdır. "Bilig" sahibini bilgin saydığımız takdirde, bilgin ile cahil arasında bir fark kalmayacaktır. Asıl önemli olan şey, bilenin bilgisine "ukuş"un, yani aklın eklenmesidir. "Ukmak" (=Anlamak), YUSUF'a göre doğuştan gelen bir yetenektir ve bilgiyi tamamlamaktadır. Yine ona göre, gerçek bilgi, "bilgi" ile "akıl"ın birleşmesinden doğar "=ukuşlug ugar ol biliglig bilir; biliglig ukuşlu tilekge tegir). "Bilig"ın "ukuş"la birleşmesi bir kere gerçekleşti mi, o zaman bireysel ve toplumsal yaşayışın istediği bütün erdemlere yol açılmış demektir.

Görüyoruz ki, bilgi YUSUF'ta tıpkı SOKRATES'de olduğu gibi ahlakî bir değer kazanmaktadır. SOKRATES'in temel düşüncesi, bilgi ile erdemın özde aynı şey olduğudur. Ahlâkta üstün ve erdemli olmak bilgiye bağlıdır. Ancak gerçek bilgi, insanı

doğru eyleme götürür. İşte bu yüzden ki SOKRATES, "hiç kimse bile bile kötülük yapmaz, kötülük bilginin (episteme) eksikliğinden doğar" diyordu (2). Kutadgu-Bilig'te de, ahlakî davranışın, mutluluğun temel şartı olarak "bilgi" gösteriliyor. İnsan ancak bilgi sahibi olursa uygun davranışları anlar, yapar, mutlu olur (3). Tıpkı SOKRATES gibi YUSUF da; "bilgi ve akıl insan için frenlerdir; freni olan yakışsız işlere yönelmez" (=kişen ol kişiye bilig hem ukuş; kişenlig yaragsızka barmaz öküş) demekte ve bilgi ile erdemin aynı şey olduğunu söylemektedir.

SOKRATES'in bütün düşüncesi, bütün çalışmaları ahlâka yönelik olmuştur, denilebilir. Onun yaşadığı dönemdeki Grek toplumu çok sarsıntılı ve sancılı bir değişme ve geçiş devri yaşamaktaydı. Bu yüzden ki o dönem Atina'sında geleneksel değerler geçerliliğini yitirmeye başlamış; toplum içinde ahlakî kural boşluğu ortaya çıkmıştı. O dönemin Grek düşünür ve filozofları, bu değer kargaşası içinde kıvranan topluma yeni hedefler göstermeye çalışmışlardır. Bu da Antik-Çağ Grek dünyasında yeni ahlâk sistemlerinin doğuşuna ortam hazırlamıştır. İşte bu ortam içinde SOKRATES, kendisini iyi vatandaş yetiştirmeye memur sayıyordu. Bireyi kurtardığı zaman, toplumun ve devletin de kurtulacağına inanıyordu (4).

PLATON'da ise ahlâk, şu ilkelere dayanmaktadır: İyi olanı aramak insanlarda bulunan doğal bir güçtür. Erdem, bilgidir ve bilgiden doğar. İnsan iyi huylu olarak yaratılmıştır, kusurlu davranışları istemeyerek yapar. Ruh bedenden daha önemlidir. Ruhun başlıca dört erdemi vardır: Bilgelik, adalet, cesaret ve ılımlılık. İnsan yaradılıştan toplumsal bir varlıktır. Akıl, insanın en yüksek doğal yeteneğidir (5).

PLATON da Yunanlılara, yeni bir ahlâk sistemi yanında, yeni ve ideal bir toplum ve devlet modeli teklif ediyordu. Çünkü, kendi devrindeki Yunan toplum ve devleti tam bir kaos ve kargaşa dönemi yaşıyordu.

KONFÜÇYÜS, toplum ve devletin küçültülmüş bir modeli olarak gördüğü aileyi, yeni ahlâk ilkelerine oturtmak; bozulmuş olan aile-içi ilişkilerini, yeni bir düzen ve sisteme bağlamak ihtiyacını duyuyor ve aileyi kurtardığı zaman toplumun ve devletin de kurtulacağına inanıyordu.

BUDDHA, Eski Hind'de, "Kast" denilen katı sınıf duvarları

içinde toplumu bölüp parçalamış olan geleneksel Brahman düşüncesine karşı bir tepki ve pasif bir direniş felsefesiyle ortaya çıktı ve topluma daha demokratik bir hava getirmeye çalıştı.

XI. yüzyılda yaşayan "Kutadgu-Bilig" yazarı YUSUF ise, yeni bir din ve uygarlık değiştirmiş bir topluma, yeni ahlakî ve siyasî hedefler gösteriyor, alt-üst olan değerleri yeni bir düzen ve sisteme bağlamak istiyordu. Bu bakımdandır ki, Kutadgu-Bilig, yeni bir dini kitleler halinde kabul eden; tarihi kaderine yeni bir yön veren; yepyeni bir kültür ve uygarlık çevresine giren bir ulusun, şiddetle sarsılan eski ve geleneksel değer yargılarını yeni sentezlere kavuşturmak endişesini yansıtmaları açısından da çok önemlidir.

Türk kültürü, Uzak-Doğu uygarlık dairesinden İslâm uygarlık çevresine ve Tanzimat hareketinden beri de çağdaş batı uygarlık çevresine girmiştir ya da girme çabası içindedir. Türk ulusu, son iki yüzyıldır geçirmekte olduğu kültür ve uygarlık değişiminin sancılarını, bin yıl önce, İslâm uygarlık çevresine girerken de, bütün sıkıntı ve sarsıntısıyla yaşamıştır. İşte o devirde YUSUF HAS HACİB "Kutadgu-Bilig"i yazmakla, bir değer kargaşası içine düşen sosyal yapıyı yeni bir düzene ve istikrara kavuşturmak; sarsılan ahlakî ve siyasî değerleri yeniden ele almak; gelecek kuşaklara ve gelecekte kurulacak yeni Türk devletlerinin hükümdar, devlet-adamı ve yöneticilerine, derli-toplu bir ahlak ve siyaset doktrini; âdeta bir "Anayasa" bırakmak istemiştir.

Kutadgu-Bilig'in VI., VII., IX. ve X. bölümlerinde YUSUF, kendi dünya görüşünü ortaya koymaktadır. Bu dünya görüşü üç ana ilkeye dayanmaktadır: 1-Bilgi, herşeyin üstündedir, ona değer biçilemez; bilgi, üstün bir varlık, bir erdem ve bir güçtür. Bilgi, akıl (=ukuş) ile elde edilir. 2-Dil, Tanrının insanoğluna bağışladığı en değerli armağandır; dil erdemi iyi kullanılmalıdır; bilginin tercümanı dildir; kişi ölür, sözü kalır. 3-İyilik (=edgü-lük), büyük bir erdemdir. İyilik yapmak (=edgülük kılmak), suç bağışlamak, verilen sözü tutmak bu erdeme bağlıdır; kişi ölür yaptığı iyilik kalır.

YUSUF, bu üç erdemden birincisini, yani "bilgi"yi üstün tutuyor, insanlık niteliğini ona bağlıyor; bilgiyi, insanla hayvanı ayıran bir kriter olarak görüyor: "Ya bilgi edin, insan ol, özünü

yücelt; ya da hayvan adını al, insanlardan uzaklaş!" (=Bilig bil kişi bol bedütgil özüng; ya yıldı atangil kişide yıra).

YUSUF diyor ki, "bilgi" ve "akıl" sahibi kimse birşey yapmaya, "eylem"e (=action)'a yönelmelidir. Bilen ve bilgisini akıyla birleştiren kimse bireysel bir erdem sahibi demektir. Fakat YUSUF bu çeşit bir erdemle yetinmemektedir. Hatta bireysel erdem üzerinde hiç durmadığını söylersek, yeridir. Akıl ile kaynaşmış bilgiyi sürekli eyleme çevirmek endişesi, YUSUF'un en büyük kaygısıdır. "Kutadgu-Bilig"de bulunan düşüncelerden biri ve belki de en önemlisi işte bu kaygıdır. YUSUF'un bazan "sinama" bazan da "kılğı" dediği şey, düşünce sisteminin ikinci ana prensibi yani "eylem" (=action)'dur (6).

B-"KILGI" (=Eylem - action)

Gerçekten "Kutadgu-Bilig"de "bilmek" unsuru yanında "kılmak" unsuru daima birlikte düşünülmüştür. "Bilmek"le kalmalı, insan bildiği şeyi uygulamalı (=etkü kdmalı)'dır. Bir de çeşitli unsurları birleştiren bir "sınamak" kavramı görülmektedir. YUSUF için "sınamış kişi" (=tecrübeli adam), bilgi sahibi, fakat "ukuş"tan yoksun olan kimseden üstündür. Yine YUSUF'a göre, gerçek "sınamış kişi", "bilig"le "ukuş"u nefsinde toplayan kimsedir. Ahlâk ve siyasetle ilgili öğütlerinde YUSUF, bizi daima "sınamış kişi"yi dinlemeye davet etmektedir :

"Negu ter işitgil sınamış kişi; sinamış kişining pişik ol kişi" (=Tecrübeli insanın ne dediğini dinle; tecrübeli adamın işi mükemmeldir).

YUSUF, "kılğı" için gereken "bilig" ve "ukuş"tan en çok "ukuş"un "kılğı" ile ilişkisi olduğuna önemle işaret ediyor. "Bilig"ün doğrudan doğruya ve "ukuş"un yardımı olmadan "kılğı"ya dönüşmesi hatanın ancak yarısını giderebilir.

Bir yerde YUSUF, "ukuş"suz bir "bilig" sahibi olana, bilgili olmasına rağmen "biligsiz" (=câhil) diye hitap ediyor ve kendisini "ukuş"la tedavi etmeye çağırıyor. Çünkü O'na göre "kılğı" (=action), bu iki entellektüel yetinin birleşmesi sonucu doğmaktadır: "biliglig ukuşlug bilir bilse iş; biliglig ukuşlug kılur kılsa iş" (=İşi bilse bilse, bilgili ve akıllı olan bilir; işi yapsa yapsa, bilgili ve akıllı insan yapar).

Aksiyonun soyut ve teorik şartlarını sağlayan "bilig"i yalnız başına yeterli görmediğini anladığımız YUSUF, her aksiyonun kendine özgü oluşumunu göz önüne alan ve somut şartları kavrayan "ukuş"un yardımını gerekli görmektedir. Bunun içindir ki ona göre, "kılgı"yı bilse bilse bilgili ve akıllı kimse bilebilir; "iş"i yapsa yapsa bilgili ve akıllı kimse yapabilir.

Kutadgu-Bilig bütünü bakımından teorik ahlaktan çok pratik ahlâkla ilgili bir eserdir. Teorik düşünceler, pratik endişeler dolayısıyla kitaba serpiştirilmiş gibidir.

Diğer taraftan "Kutadgu-Bilig"ın kendi devrindeki Türk hükümdarlarına ve devlet adamlarına toplumsal ve siyasal ahlâk çerçevesinde öğüt vermeyi amaç edindiğini görmekteyiz. Gerçekten "Kutadgu-Bilig"deki ahlaki düşüncelerin çoğunluğu toplumsal ve siyasal ahlâkla ilgilidir ki, bunları "Könilik" (=adalet) kavramı etrafında toplamak mümkündür (7).

C-"KÖNİLİK" (=Adalet)

YUSUF HAS HACİB'e göre, hükümdarın ana görevlerinden biri halkı (=budun) yönetmektir. Halkı yönetmenin en önemli aracı ise kanun (=törü)'dür. "Törü" ile "Budun"u yönetmede varılması gereken tek amaç ise adalet (=könilik) olmalıdır.

Adaletin konusu olan halk hakkında YUSUF, bazan "Machiavelique" diyebileceğimiz düşünceler ileri sürer. Hükümdar ve yöneticiler halk ile yakından düşüp-kalkmamalı, halkı kendilerine "eş kılma"malıdırlar. YUSUF, halkın "kılık" (=huy)larını çok "sina"dığını (=denediğini) ve bu deneylerine dayanarak halktan uzak durmak gerektiğini tekrarlar ve bir yerde halkın biricik "katgu"sunun (=kaygısının) "karın" olduğunu, karnı tok olmazsa kendi hükümdarını bile terkedebileceğini söylemektedir.

Aynı düşüncüyü, YUSUF HAS HACİB'den çok daha kötümser, halka karşı çok daha şüpheli bir biçimde MACHIAVELLİ'nin "Prens" adlı eserinde bulmaktayız. O diyor ki: "Halkın doğuştan nankör olduğunu bilmekteyiz. Uzun süre halka iyilik yaparsın da, bir kere aksattın mı, o, yaptığınız bütün iyilikleri unutup size yüz çevirir" (8).

Bununla birlikte, "devlet sadece iyilik üzerine kurulmaz" diyen MACHIAVELLİ'ye karşı YUSUF; hükümdarı halka iyilik yapmakla görevli sayar. Ona göre, halka iyilik yapmanın en kestirme yolu "adalet" in yerine getirilmesidir. "Karnu uçun" kaygılı olan halk "adalet" e muhtaçtır. Bu yüzden halkla olan ilişkilerde akıllıca davranmak gereklidir. YUSUF'a göre halkın, hükümdara ve yöneticilere verebileceği bir şeyi yoktur. Bu yüzden onunla yakından temas etmenin yararı da yoktur. Fakat, hükümdarın ve yöneticilerin halka vereceği çok şeyi vardır. Çünkü halk olmaksızın hiç birşey olmaz. Bundan dolayı halka "güzel söz" (=edgü söz) söylemeli, "iyi işler yapmalı" (=edgü iş) yani bütün halka iyilik (=kamug edgülük) edilmelidir.

Halkla iş yapacak olanların başında hükümdar gelir. Halkın can ve malını korumak hükümdarın en önemli görevi olmak gerekir. Hükümdar ile halk arasındaki sevgi ancak buna bağlıdır: "Bu yanglık melik'ni budunlar sever; yüzünü görey tep atimler eyer" (=Bu âdette olan hükümdarı halk sever; yüzünü göreyim diye acele eder).

YUSUF HAS HACİB'e göre, hükümdar görevini yerine getirirken zulüm ve zorbalıktan (=küç) kaçınmalıdır. Halka zulüm yapan hükümdar halkı bozar (=budunu bozar) ve devleti (=il'i) yıkar.

"Korku", "zulüm" ve "zorbalık" a her fırsatta karşı çıkan YUSUF'a karşılık, ünlü "Prens" yazarı MACHIAVELLİ şunları söylemektedir: "Halkı korkutup sindirmek lazımdır. Çünkü halk korktuğuna sevdiğinden daha çok, daha iyi hizmet eder. Sevginin süresi sağladığı çıkarla orantılıdır; çıkar tükendi mi, sevgi de biter. Bu bakımdan korkunun daha sağlam bir bağ olduğunu kabul etmeliyiz" (9).

Görülüyor ki MACHIAVELLİ, YUSUF HAS HACİB'in aksine halka karşı zorbalığı ve korkuyu, iyilik ve sevgiye üstün tutmaktadır.

Ayrıca YUSUF, MACHIAVELLİ'nin, "Prens" in gerektiğinde yalan söyleyebileceğini ve verdiği sözden dönebileceğini söylemesine karşılık şöyle diyor :

"Ululuk yimesün ol elgi uzun; yanar erse tilde yoritmiş sözün" (=verdiği sözden dönen hükümdar; hiç bir zaman ululuğa ermesin). (b.5073).

YUSUF HAS HACİB'in hükümdardan istediği erdemler şunlardır: Adalet (=könilik), iyilik (=edgünlük), bilgelik (=biliglig), akıllılık (=ukuşlug), merhamet (=bağırsak), sabır (=serimlig), cömertlik (=Akı), seçkinlik (=talı), soyluluk (=tüzün). Ayrıca yedirme, içirme, giydirme, para dağıtma, iyi ad bırakma, halkı güven refah-sevinç içinde yaşatma.

900 yıl önce yaşayan YUSUF'un, hükümdarlara, devlet adamlarına ve yöneticilere bıraktığı mesaj şu olsa gerektir: "Bilgiye ve akla değer ver; yaptığın iyiliklere karşılık bekleme; âdil kanun, düzen ve adaletten yana ol; gelenek ve göreneklere bağlı kal".

YUSUF HAS HACİB'in üzerinde ısrarla durduğu bir konu var: Bilgi. İnsanı hayvandan ayıran bilgi; karanlık gecede bir meşale gibi bize ışık tutan bilgi; erdemin temeli olan bilgi; SOKRATES'in, PLATON'un ve FARABİ'nin üzerinde durduğu bilgi. Balasagunlu YUSUF, "Kutadgu-Bilig"ini işte bu temel üzerine oturtmuştur (10).

YUSUF HAS HACİB'in ahlâk sistemi hakkında genel olarak şunu söyleyebiliriz: Ahlâkta bilgi ve bilimin rolü, eylem-bilgi ilişkisi, adaletin yerine getirilmesi gibi problemlerden her biri, her ahlâkçının eserinde değinilen sorunlardandır. Fakat göz önünde tutulması gereken nokta YUSUF'un kafasında bu üç önemli ahlâk ilkesinin birbirleriyle âdeta perçinlenmiş gibi olan bağılılığıdır. "Kutadgu-Bilig"i okuduktan sonra bir yandan "bilig" ve "ukuş", diğer yandan "kılğı" ve "könilik" karşımıza, bir teorik ve pratik ahlâk sisteminin ana düşünceleri halinde çıkmaktadırlar. Biraz daha yakından bakıldığı zaman, "bilig"in diğer ilkelere egemenliğini kabul etmek gerekiyor.

Görülüyor ki, ahlâk ve politika doktrinleri tarihini dolduran bütün problemlere YUSUF HAS HACİB'in eserinde rastlamaktadır. Fakat asıl ilginç olan şu ki, Avrupa'nın Orta-Çağ'da skolastik bir karanlık içinde yüzdüğü sırada, belli ki yüksek bir uygarlığın yetiştirdiği YUSUF'un, bu kadar güçlü ve derin bir sezgiyle, ahlâk ve politika felsefesinin ana problemlerini sistematik bir biçimde kavramış olmasıdır. YUSUF, bununla da kalmayarak, görüş ufkunu, bireysel ahlâktan, en realist bir toplumsal ve siyasal ahlâka kadar genişletmiştir (11).

YUSUF HAS HACİB eserinin bir yerinde diyor ki; "Tanrı ateş, hava, su ve toprağı yarattıktan sonra insanı akıl, erdem ve bilimle donattı". "İnsana kalp ve dil verdi. Ona ahlakî sorumluluk duygusu bağışladı. İyi davranışlara eğilim telkin etti". "Tanrı insana akıl verdi ve akıl sayesinde bilim verdi". "Tanrı tarafından kendisine akıl ve bilim verilmiş insan bütün ruhuyla iyilik yapmaya eğilimlidir". "Akıl, özgürlüğü anlar, bilgin özgürlüğü bilir". "Bilim sayesinde ki, dünyada kötülük azalmaktadır". "Cahil insanlar kötülüğün tahakkümü altındadır".

Görülüyor ki, bu düşünceler SOKRATES, PLATON ve FARABİ'nin ahlak sistemlerine çok uygun düşmektedir. YUSUF HAS HACİB'in PLATON'un eserlerini okuyup-okumadığını bilmiyoruz. Fakat FARABİ'nin eserlerini ve özellikle "El-Medinetü'l Fâzıla" adlı ünlü eserini görüp okuduğuna muhakkak gözü ile bakabiliriz. Bu yüzdendir ki biz burada, YUSUF'un içinde yaşadığı düşünce ortamını daha iyi kavramak bakımından, FARABİ'nin ahlak ve siyaset sistemi üzerinde kısaca duracağız.

FARABİ'nin ahlak ve siyasetle ilgili görüşü, insanın toplumsal bir varlık olduğu ilkesine dayanmaktadır. O, toplumsal bir varlık olan insanların, yaratılışları ve birbirlerine olan karşılıklı ihtiyaçları gereği olarak toplum halinde yaşamak zorunda olduklarını kabul eder. İnsan topluluklarının da ancak pratik alanda iş-bölümüne, ahlakî ve siyasî alanda da karşılıklı sevgi ve dayanışma düzenine oturduğu zaman olgunlaşıp gelişebileceğine inanır. Bireyler arasındaki ilişki ve ahengi bu iki esasa bağlayan FARABİ, böylece ideal bir toplum ve devlet şekli ortaya koyuyor.

O'nun, "medinetü'l-fazıla" dediği ideal site, siyasal kuruluşun ünitesi, ilk birimidir. Ondan sonra daha geniş ve daha yüksek siyasal kuruluşlar doğar. İlk büyük siyasal kuruluş, bir ülkedeki ideal sitelerin birleşmesiyle ortaya çıkan birleşik devlettir. En yüksek siyasal-ideal kuruluş ise, bağımsız birleşik devletleri temsil eden ve kendi deyimiyle "bütün meskûn arza şâmil" olan bir dünya devletine doğru gitmek olmalıdır.

FARABİ, insan toplulukları için ilk siyasal birlik olarak kabul ettiği "medinetü'l-fazıla"yı, yani ideal siteyi, tıpkı PLATON gibi, bir insan bedenine benzetir. Her site yurttaşı bedendeki organlara karşılıktır. Her biri iş-bölümüne göre görevini diğerleriyle ahenkli bir biçimde yerine getirmekle yükümlüdür.

İşte bu iş-bölümü yurttaşlar arasında toplumsal bir dayanışma yaratır. "Medinetü'l-fazıla"nın temeli, iş-bölümü ve toplumsal dayanışmadır. Böyle bir toplum ve devlette yurttaşlar kederi ve neşeyi ortak olarak duyarlar. Yurttaşların bir kısmına gelen felâket, hepsini birden sarsar.

İş-bölümünde görevler, amaçlara göre değişir. En yüksek ve en ağır görev, yurttaşlar arasında her bakımdan en mükemmeli olması gereken devlet reisinindir. İnsan bedenindeki kalp ve beynin rolleri ne ise devlet reisinin rolü de odur.

FARABÎ'ye göre toplum ve devlet yapısının bütünü insan vücuduna benzediğine göre, insan vücudunda başlıca organ olan kalbin çok mükemmel olması gerekir. Aynı şekilde reis, yani devletin başı da mümkün olduğu kadar mükemmel olmalıdır. Nasıl kalp, vücudun çeşitli organlarının düzenli işlemesi için hareket kaynağı ise ve bu çeşitli organlar, başka hangi organların kendilerine hizmet edeceğini biliyorlarsa, aynı şekilde devletin kalbi yani "Reis" de toplumun çeşitli kademelerinin statüsünü, bir kelimeyle topluluğu oluşturan çeşitli sınıfların haklarını tayin edebilmelidir. Vücuttaki organların önemi, kalpten uzaklaştıkları ölçüde azalır.

FARABÎ devletleri iki sınıfa ayırmaktadır: Faziletli medinelere, faziletsiz medinelere. Ona göre bütün insanlar doğal olarak bir hükümdarın yönetiminde bir topluluğa girmek zorundadırlar. Eğer hükümdar kötü, cahil, adaletsiz ve ahlâksız olursa devlet de kötü ve faziletsiz olur. Eğer hükümdar iyi, bilgili, adaletli ve ahlâklı olursa, o zaman devlet de faziletli ve iyi olur. Hükümdar fazilet ve "hikmet"i kişiliğinde toplamış ve "hırka-i nübüvvet giymiş bir Eflâtun-u ilahîdir" (12).

FARABÎ'ye göre, kötü devlette amaç yiyecek, içecek ve maddî lezzetten ibaret olduğu halde, iyi devlette fertler birbirlerine yardım eder; cömert, fedakâr ve doğru sözlü olurlar. Ona göre kötü devletin tek sorumlusu reislerdir.

FARABÎ'nin "Medinetü'l-fazıla"sında, toplum düzeninin temelini saydığı ve bütün umutlarını bağladığı devlet reisinin rolü, yalnız siyasal bir rol olmakla kalmaz. Devlet reisinin, aynı zamanda siyasal rolü kadar önemli ahlâkî ve sosyal görevleri de bulunmaktadır. FARABÎ üç tür eğiticiden söz etmektedir. Aile reisi, aile içindekilerin, devlet reisi de ulusun eğitimcisidir. Her

ikisi de, eğittikleri kişilerin bazılarının huyunu yumuşaklıkla ve inandırma ile, bazılarının huyunu da zorla şekillendirir. Yalnız, hükümdarın ulusunu eğitmesi çok daha zordur ve çok iyi bir maharet: ve beceriye ihtiyaç gösterir (13).

Siyasal rol bakımından devlet reisi, ülke yönetiminden birinci derecede sorumludur. Ahlâk bakımından ise reis, bütün yurttaşlar için bir "fazilet" örneğidir. Toplum ve devletin huzur ve mutluluğu, devlet reisinin yeteneğine ve yüksek niteliğine bağlıdır (14).

Antik Grek filozoflarından, politika ve devlet hakkında önemli eserler yazmış olan ARİSTOTELES, toplum ve devletin iyi ve kötü oluşunun nedenlerini özellikle halkın (=Demos) devlet yönetimine katılmasının derece ve biçiminde ararken, FARABÎ bu konudaki önemli rolü devlet reisinin kişiliğine ve niteliklerine vermektedir. FARABÎ'ye göre devletin iyi ya da kötü olması, halkın yönetime katılma derece ve şekilleriyle değil, devleti yöneten "reis" in nitelik ve yetenekleriyle ilgilidir. Bu yüzden ki ARİSTOTELES, "Politeia" adlı eserinde, devletle ilgili düşüncelerine yurttaşın tanımı ile başladığı halde (15), FARABÎ devlet reisinin sahip olması gereken nitelik ve özellikleri tesbit ile işe başlamaktadır (16).

Antik Yunan filozofları, halkın katılmasıyla yönetilen küçük Site-Devlet (=Polis) hayatına alışık, Site-Devlet içinde büyümüş insanlardı. FARABÎ ise Asya'da büyük hükümdarlar ve imparatorluklar realitesi içinde doğup yaşadı.

FARABÎ'ye göre devletin temeli ahlâk olduğundan, devlet erdemli, bilgili ve ahlâklı kişilerce yönetilmelidir. Devlet reisini seçecek olan da, yüksek ve erdemli bir sınıf olmalıdır. Gerekirse devleti birkaç kişi de yönetebilir. Böylece bir kişide toplanması güç olan nitelikler birkaç kişide bulunmuş, istenilen mutluluk elde edilmiş olur (17).

FARABÎ'ye göre devlet reisi, üstünde diğer bir reis bulunmayan reistir. O, erdemli halkın ve devletin reisidir. Yine o bütün yeryüzündeki insanları kapsayan "dünya devleti" nin reisidir. Herhangi bir insan devlet reisi olamaz. "Reis" de bulunması gereken özellikler iki esasa dayanır: Doğal yetenekler ve sonradan kazanılan nitelikler.

Reis, bir yandan kendisine doğuştan bahşedilmiş yeteneklere, diğer yandan sonradan kendi iradesiyle kazanmış olduğu niteliklere sahip olmalıdır.

FARABÎ'ye göre, devlet reisinin kişiliğinde, aşağıdaki oniki nitelik toplanmış bulunmalıdır :

- 1 - Reisin sağlığı yerinde olmalıdır.
- 2 - Reisin doğuştan keskin bir zekâsı bulunmalıdır.
- 3 - Reisin hafızası güçlü olmalıdır.
- 4 - Reis kuvvetli bir kavrayışa ve ön-görüye sahip olmalıdır.
- 5 - Reiste bir "nutuk yeteneği" yani aklına gelen her düşünceyi güzel ve kolay ifade gücü bulunmalıdır.
- 6 - Öğretmeyi ve öğrenmeyi sevmelidir.
- 7 - Aşırı derecede yeme, içme ve kadın düşkünü olmamalıdır ve her türlü oyun ve kumardan uzak bulunmalıdır.
- 8 - Doğruluğu ve gerçeği söyleyenleri sevmelidir. Bunun tersine yalandan ve yalancılardan nefret etmelidir.
- 9 - Reis cömert olmalıdır.
- 10 - Reisin gözünde paranın ve diğer dünya nimetlerinin ve mallarının değeri olmamalıdır.
- 11 - Reis, adaletin ve âdillerin dostu olmalıdır. Zulümden nefret etmeli, her zaman zâlimlerin düşmanı olmalıdır.
- 12 - Reis, büyük bir "azim ve irade" sahibi olmalı ve gereğinde, doğru olduğuna inandığı tavırları almakta cesur olmalı, asla tereddüt, gevşeklik ve küçük ruhluluk eseri göstermemelidir.

FARABÎ'ye göre, bütün bu özelliklerin bir kişide bulunması çok az görülen bir olaydır. Eğer "faziletli devlet" içinde, yukarıda sayılan nitelik ve yeteneklere sahip bir kimse yoksa, bu niteliklerden altı tanesine sahip olan kimse reis olur. Bu nitelikler ise şunlardır :

- 1 - Hikmet sahibi (=yani filozof) olmak,
- 2 - Bilgin olmak ve kendisinden önceki reislerin koymuş oldukları kanun ve kuralları korumak, kendi davranışlarını geçmiş reislerin davranışlarına uydurmak,

- 3 - Bir devlet işi hakkında kendinden önceki reisler bir esas bırakmamışlarsa "kıyas ve muhakeme" yoluyla kendisi yeni esaslar koyacak güçte olmak,
- 4 - Reis, kuvvetli bir idrak ve muhakeme gücüne sahip olmalı ve kendinden önceki reisler zamanında çıkmamış, yeni bir olay görülünce, durumu derhal kavrayarak, devletin selâmeti için gereken önlemleri hızla alabilmeli,
- 5 - Reis, "nutuk yeteneği"ne sahip olabilmelidir ki, kendinden önceki reislerden kalan kanun ve kuralları açıklayıp yorumlayabilsin,
- 6 - Reisin sağlığı yerinde olmalı ve "harp yeteneği" bulunmalıdır. Ta ki gereğinde savaş işlerini de yönetebilsin. Hem bir er gibi, hem de bir komutan gibi savaşılabilsin.

Yine FARABÎ'ye göre, eğer bir kişide bu altı özellik de bulunamazsa, o zaman, ikisi birlikte bu altı niteliğe sahip iki kişi reis seçilebilir. Bu altı özelliğe sahip iki kişi de bulunmadığı zaman, her biri bu niteliklerden birine sahip olan altı kişi reis olabilir. Eğer bütün devlet içinde "hikmet sahibi" (=filozof) hiç kimse yoksa, devlet başsız demektir. Bu gibi bir devlette fiilen "reislik" yapan gerçek hükümdar değildir. Bu gibi bir devlette eğer "hikmet sahibi" (=filozof) biri ortaya çıkmadığı takdirde o devlet, "helâk" olmaya mahkumdur.

İlk bakışta aristokratik bir karakter gösteren FARABÎ'nin devletinde "adalet" hüküm sürecektir. Ona göre bu ideal devlet ve yönetim ancak, yüksek nitelik ve yeteneklere sahip reisler sayesinde gerçekleştirilebilecektir (18).

BOER'e göre, FARABÎ'nin "şarklı" görüşünde, PLATON'un ideal devleti "filozof Hükümdar" şekline dönüşür. FARABÎ'nin "reis"i, insanlığın ve felsefenin bütün erdemlerine sahip, peygamber hırkası giymiş bir ilahî EFLATUN'dur (19).

FARABÎ, "Faziletli Medine"nin ideal reisi için gerekli gördüğü yukarıda saydığımız şartlarla da yetinmemektedir. O, sisteminin genel ahengine uygun olarak, reisin üstün bir insan olmasını istemektedir. Onun gözünde üstün insan, ahlâk ve bilim bakımından diğer insanların üstünde olan ve bedenî tutkularından sıyrılmış bulunan yurttaşdır. FARABÎ'nin "Ukul" doktrinine göre, bu olgunluğa yükselmiş olan üstün insan, "akl-ı müstefad"dan

feyz almak yeteneğini kazanmış demektir. Bu mertebeye yükselen insan, başkalarının sezemediğini görür, anlayamadığını kavrar, engin ve uzak görüşe dayanan muhakemesinin dürüstlüğü ile yurttaşlara huzurlu, refahlı, mutlu bir hayat sağlar (20).

Başta "Adalet" olmak üzere hükümdarların sahip olması gereken nitelikler, bütün "siyasetnâme"lerde ve dolayısıyla "Kutadgu-Bilig"de de en önemli konuyu oluşturmuştur. Çünkü, hemen bütün Doğu devlet teorii ve geleneklerinde gördüğümüz gibi, siyaset, ahlâka dayanmaktadır. Herşeyden önce hükümdar ahlâk bakımından tutarlı olmalı ve devlet yönetiminde akla ve bilgiye dayanmalıdır. Ayrıca hükümdar adalet, kanun ve cezalandırmayı temsil ettiği için duygularına bağlı olmamalıdır (21).

Kutadgu-Bilig'de hükümdar veziri Ögdülmiş'e sorar: "Çeşitli halk nasıl bir baş tarafından yönetilmeli, hükümdar nasıl olmalı?" der. Vezir Ögdülmiş verdiği cevapta, önce "yönetmek için doğan kimse tecrübe ile öğrenir, yönetme işini hükümdarlar benden daha iyi bilir" derse de, Hükümdar: "Ben iş kılan, sen ise iş görensın; iş kılan iş görenden öğrenir" (b. 1939) diye karşılık verir. Vezir Ögdülmiş verdiği cevapta; "Hükümdarlar âdil, bilgili, akıllı, cömert ve temiz, iffetli olmalıdırlar" der. Burada eski Türk geleneklerinden de örnekler getirerek: "Tecrübeli, sözünü düşünerek söylemiş olan Ötüken beyi ne der, dinle: Halkın yöneticisi seçkin, gönlü ve dili doğru, karakteri yüksek olmalıdır" (b. 1963) der. Vezir Ögdülmiş'e göre hükümdar, ayrıca sakin, tok gözlü, haya ve erdem sahibi olmalıdır: "Bayat kimse birse uyut köz suyu; Angar birdi devlet tükel yüz suvu" (=Tanrı kime haya ve iz'an vermişse; ona devlet ile birlikte bütün şerefleri de verir) (b. 2007).

Hükümdarlara bunlardan başka iki erdem daha gereklidir: Bunlardan biri "törü" (=kanun), diğeri "saklık" (=ihtiyatlılık)'tır. Bu iki şey eliyle hükümdar ülkeyi düşmanlardan korur. "Törü"nüün ülke ve devlet hayatında çok önemli bir yeri vardır. YUSUF HAS HACİB diyor ki; "Uzun il yiyeyin tise ay bügü; törü tüz yoritgu budunug kügü" (=Ey bilge Hükümdar, uzun zaman hüküm sürmek istersen kanunu âdil uygulamalı ve halkı korumasın" (b. 2033).

Tıpkı FARABÎ gibi YUSUF da hükümdarın tutum ve davranışlarıyla halka örnek olmasını istiyor. Ona göre hükümdar içki içip kumar oynamamalıdır. "İçki içip kumar oynayan hükümdar

ülke işine nasıl bakar?" diyor. "Hükümdar içki içerse bütün halk içkici olur" diyerek, hükümdarın halkına kötü örnek olmasını öğütlüyor. Çünkü YUSUF'a göre, "halk, kendi tavır ve davranışlarını hükümdarlarına uydurur".

Bir gün hükümdar, veziri Ögdülmiş'i yanına çağırıp ülkesinde neler olup bittiğini, halkın kendisi için neler dediğini sorar: "Halk dilinde nasıl sözler yansır, küfür mü ederler yoksa överler mi? Kabahatim mi çok, yoksa faziletim mi?" der. Vezir Ögdülmiş ise, hükümdarın ülkesini adaletle ve âdil kanunlarla iyi yönettiğini, halkın memnun ve huzur içinde olduğunu anlatır: "Törü sıv teg ol, küç kör ot teg yodug; süzük suv akıtıng udıttı otug" (=Kanun su gibidir, zulüm ise ateş gibi her şeyi mahveder; sen berrak su akıttın ve ateş söndü) (b. 3107).

Vezir Ögdülmiş hükümdara; "Halka zarar üç şeyden gelir. Biri hükümdarın ihmalkârlığı, ikincisi devletin başında bulunan kimsenin zayıf oluşu, üçüncüsü ise ihtiras (=suk) ve tamahkârlık'tır, ki bunların hiç birisi sende yoktur" der (22).

Kutadgu-Bilig'de sayılan, hükümdarların sahip olması gereken nitelikleri, biz şu şekilde özetleyebiliriz :

1 - Yiğitlik ve Cesaret : YUSUF HAS HACİB'e göre iyi bir hükümdar cesur (=alp), yiğit (=katıg), güçlü (=kurç) ve katı yürekli (=tong yürek) olmalıdır. Çünkü hükümdar, ancak yüreklilik ve cesaret ile düşmanlara karşı durabilir. Görülüyor ki, YUSUF; hükümdarda "alp"lik aramakla eski Türk şövalye ahlâkına da bağlı kalmaktadır (23).

2 - Bilgelik ve Akıllılık : YUSUF'un eserinde en çok yer alan ve üzerinde ısrarla durulan, hükümdarın hemen en önemli özelliği budur. Ona göre hükümdar, bilgisi sayesinde halka baş olmuştur. O, devletin ve halkın işlerini bilgi ve akıl ile yürütmelidir. Hükümdarlık ancak bilgi ile ayakta durur. Bu yüzden hükümdarlar akıllı, bilgili ve bilge olmalıdırlar. Çünkü her türlü iyilik, bilgi ve akıldan gelir. Akıl ve bilgi, insan için her türlü erdemın başıdır. Hükümdar, ülkeyi ve kanunları bilgi ile ele alır, akıl ile yürütür. Aklın tek başına büyük bir önemi yoktur. Bilgi olmazsa akıl tek başına pek işe yaramaz. İyi bir hükümdar halkını ve devletini bilgi ile yönetmelidir.

Görülüyor ki YUSUF HAS HACİB, tıpkı PLATON'da ve FARABİ'de olduğu gibi devletin temelini aklı, bilgiyi ve bilgeliği koymaktadır. Ona göre hükümdarlar işlerinde yanılıp hata yaparlarsa, devlet hastalanır. Devlet hastalığının biricik çaresi ise akıl ve bilgidir. Yine ona göre, bir Tanrı vergisi olan "kut" (=Egemenlik) ancak akıllı ve bilgili insana layıktır. Bu yüzden ki YUSUF eserinde, hükümdara akıllı, bilge ve filozof anlamına gelen "böğü" sözcüğü ile hitap eder.

3 - Erdemlilik: YUSUF, "erdem" sözcüğünü "fazilet" anlamında kullanmaktadır. Geleneksel Türk devlet anlayışının hükümdarda görmek istediği erdemlerin başında "cömertlik" gelmektedir. YUSUF'a göre hükümdar cömert olursa etrafına çok insan ve asker toplanır, hükümdar da böylece bu ordu ile dilediğine kavuşur. O diyor ki, "Ey hükümdar, cömert ol, mal bağışla, yedir ve içir".

4 - Dürüstlük: YUSUF HAS HACİB'in hükümdarda görmek istediği bir başka nitelik de dürüst, özünün ve sözünün doğru olmasıdır. Kutadgu-Bilig'e de yansıyan Türk devlet anlayışı hükümdarı, tutum ve davranışları bakımından da topluma örnek ve önder görmek istiyordu. YUSUF'a göre, "halk, yolunu ve gidişini hükümdarın tutum ve davranışlarına uyduracağından, hükümdarlar söz, tutum ve hareketlerinde doğru ve dürüst olmalıdırlar. Ona göre bir hükümdar için en kötü durumlardan biri, adının yalancıya çıkmasıdır. İşte bu yüzden ki, hükümdarın her zaman sözü doğru olmalı ve davranışları güven telkin etmelidir. Böylece ancak, halk ona inanır ve huzur içinde yaşar. YUSUF'a göre, sözünden dönen hükümdara asla güven olmaz.

5 - İhtiyatlılık: Anlaşıyor ki, devlet hayatında gâfil ve ihmalkâr olmak, affedilmez bir kusur oluştuyordu. "Kutadgu-Bilig"e göre bir ülkenin ve devletin bağı iki şeyden ibarettir; biri ihtiyatlılık, diğeri kanundur. YUSUF'a göre devlet işlerinde tedbir ve uyanıklık devletin ömrü bakımından son derece önemlidir. Ona göre, hele ihmalkârlığın yanında bir de zulüm olursa, o zaman devlet bozulur ve ülke harap olur.

6 - Zâlim Olmamak: YUSUF'a göre zâlim kimse uzun süre devlete sahip olamaz. Çünkü, zâlimin zulmüne halk uzun müddet dayanamaz. "Zulüm yanar ateştir, yaklaşanı yakar".

7 - Adil Olmak: YUSUF HAS HACİB'e göre hükümdar âdil olmalı ve âdil kanunlar koyarak halkı adaletle yönetmelidir. Ülkesinde uzun süre hüküm sürmek isteyen hükümdar, kanunu eşit uygulamalı ve halkı korumalıdır. Kutadgu-Bilig'de, "hükümdarlar örf ve kanunlara riayet ederlerse, halk da onlara itaat eder" denilmektedir. Bu sözleriyle YUSUF, kanun ve kuralların sadece halkı değil, hükümdarı da bağladığını, böylece o, devlet hayatında hukukun üstünlüğünü savunduğunu, bu vesileyle bir ke-re daha ortaya koymaktadır.

Ayrıca YUSUF, şöyle diyor: "Adının ün ve şöret kazanmasını isteyen hükümdar, şu beş şeyi kendinden uzak tutmalıdır: Biri acelecilik, ikincisi cimrilik, üçüncüsü hiddet, dördüncüsü inatçılık, beşincisi yalancılıktır". Yine YUSUF'a göre, hükümdarın halk tarafından sevilmesi ve saygı görmesi için, güler yüzlü, tatlı sözlü ve yumuşak huylu olmalıdır.

Görülüyor ki, YUSUF'un eserinde, "hükümdarın sahip olması gerekir" diye ileri sürdüğü niteliklerle, FARABÎ'nin "Elmedinetü'l-Fâzıla" adlı eserinde "Medine Reisi"nin sahip olması gereken özellikler arasında tam bir benzerlik bulunmaktadır. Ayrıca, her iki düşünürün de devlet yönetiminde bilimin ve aklın rolü hakkındaki fikirleri de aynıdır. Ve yine her ikisinde de görülen "adalet" arzusu ve zulümden nefret duygusu, onların siyaset ve devlet görüşünü birleştirmektedir (24).

D-"KUT" (=Egemenlik)

Kutadgu-Bilig, İslâm öncesi Türklerin ahlak, hukuk, siyaset ve devlet yönetimi hakkındaki düşüncelerini öğrenmek bakımından da bizim için oldukça zengin bir kaynaktır. Zaten "Kutadgu-Bilig" adı, eski Türkçede "egemenlik" anlamına gelen "kut" sözcüğünden yapılmış "Kutadmak" (=devlet yönetmek) fiilinin kökünde de görülmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki "Kutadgu-Bilig", "Devlet Yönetme Bilgisi" anlamına gelmektedir.

Dilbilgisi bakımından eserin adı "kutadgu" ve "bilig" gibi iki Türkçe sözcükten oluşmuş bir tanılamadır. Tanılanan "Bilig" sözcüğü bil- fiil kökünden, -g fiilden isim yapma eki ile yapılmış bir isim olup, "bilgi" demektir. Tanılayan "kutadgu" sözcüğü ise, "kut" isim kökünden, -ad- isimden fiil yapma eki ile

yapılmış kutad- fiilinden, o dönem Türkçesinde çeşitli fonksiyonları olan -gu, -gü eki ile yapılmış bir isimdir.

YUSUF HAS HACİB, yalnızca eserinin isminde değil, içinde de "kut" sözcüğünü sık sık kullanmaktadır. Bugün birçok eski kültür tarihimize ilgili araştırmalar bize göstermektedir ki, "kut" sözcüğü Türk ulusları tarihinde M.Ö. II-I. yüzyıllarda Hun hakanları tarafından unvan olarak "tengri kutı" biçiminde kullanılmıştır. Bundan da anlamaktayız ki, "kut" sözcüğü Türkçenin en eski kelimelerinden biridir. M.Ö. 176 yılında Hun İmparatoru Mo-tun tarafından Çin İmparatoruna yazılan bir mektupta, bu Hun İmparatorunun adı şöyle geçmektedir: "Tengri kutı Tan-hu" (=Tanrının egemenlik verdiği büyük Hakan).

Bu çok eski "Kut" sözcüğünü, Türklerin tarih boyunca girdiği çok çeşitli dinler bile ortadan kaldıramamıştır. İslâm öncesi anlamı ve ifade ettiği dinsel kült, XI. yüzyıldan sonra Müslüman edebiyatında da pekçok yerde kullanılmıştır. Bu terimin en eski anlamı, ZİYA GÖKALP'in incelemelerine göre, "ruh" tur ve şamanizm kalıntısıdır (25). Ona göre "kut", klan halinde yaşayan ilkel topluluklardaki "mana" denilen esrarlı kuvvetin aynıdır. İkel toplulukların inançlarına göre "mana" denilen yaygın bir kuvvet vardır ki, herhangi bir cisme dokunursa ona kut-sallık verir.

DOERFER, "kut" terimini, "insanın bir çeşit otonom ruhsal gücüdür ki, özellikle hükümdar bakımından, Gök ve Yer tarafından desteklenmeye muhtaçtır" şeklinde açıklamaktadır (26). KAŞGARLI MAHMUD da "kut" sözcüğüne "devlet" anlamını vermiştir (27).

Bu "kut" sözcüğü, yukarıda da değindiğimiz gibi, M.Ö. Hunlarca kullanıldığı Çin kaynaklarında da tesbit edilmiştir. İNOST-RANTSEV, "Ilunnu i Gunnı" adlı incelemesinde Hun hakanının "tengri kutı" unvanını taşıdığını LEON CAHUN'den naklen söylemektedir. Bütün bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki, "kut" sözcüğü Türk tarihinin başlangıcından beri, Türkçe konuşan uluslar tarafından, din ve mezhep farkı dinlemeksizin kullanılmıştır. Bu nedendir ki YUSUF da bu büyük eserine "Kutadgu-Bilig" demekten kendini alamamıştır (28).

Ayrıca şunu da biliyoruz ki, M.Ö. 682'de, "Şad" unvanı taşıyan bir Türk beyi, devlet kurduktan sonra "Kutlug" adını almıştır. Kendisinden sonra tahta çıkan kardeşi Kapagan Hakan da "Kutlug" ünvanını taşımıştır (29).

M.S. 744'de Kuzey Uygur devletini kurmuş olan hükümdar da, devletin başına geçtikten sonra aynı ünvanı taşımaya başlamıştır. Bu arada Güney Uygur Hakanları da "İduk Kut" (=Kutsal Kut) adını taşımaktaydılar (30).

Bazan "kut" karşımıza mitolojik bir unsur olarak da çıkmaktadır. Sözgelışı, gökten inen bir nurdan doğan Buguhan ve oğulları elindeki "kut" taşı, Uygur soyunun egemenliğini sağlıyordu. Bu taşın elden çıkması ise, onların iktidarı kaybedip göçmelerine neden oldu (31).

Yukarıda verdiğimiz bütün bu bilgilerden şunu çıkarmaktayız ki, "kut" sözcüğü, etimolojik bakımdan "siyasal egemenlik gücü", "devlet yönetme yetkisi", "hükümlerlik" anlamlarında kullanılmıştır. Yani çağdaş politika bilimi ve devlet felsefesi terminolojisi ile söylemek istersek diyebiliriz ki, "Kut" terimi "autorité de l'Etat", "Souveraineté", "Staatsmacht" ya da "Staatsgewalt" deyimleri ile karşılanabilir. "Kut"un, Roma Hukuk terminolojisindeki karşılığı ise, tam anlamıyla "Imperium" yetkisidir (32).

Orhon Yazıtlarında ise "Kut" sözcüğü birçok yerde kullanılmıştır. Bilge Kagan diyor ki; "halkı toprağa yerleştirmek için ben yirmi iki defa büyük ordularla savaştım. 'Kut'um var olduğu için başarılı oldum... Ölümüne mahkûm ulusa ben hayat verdim. Yoksulları zengin yaptım, az ulusu çok ettim" (33). Anlaşıyor ki, burada da "Kut" sözcüğü "egemenlik" ve "devlet otoritesi" anlamlarını taşımaktadır. Yine Bilge Kagan diyor ki, "babam (Kutlug Kagan) öldükten sonra Kültegin ögem katun kutuna koca yerini tuttu" (34). Bu son cümledeki "Ögem katun kutuna" deyimini ise "Majeste anam imparatoriçeye" sözyle karşılanabilir. Ünlü Rus Bilgini BARTHOLD da, Orhon Yazıtlarında geçen "Kut" teriminin "majeste" karşılığı kullanılmış olma ihtimalinden söz etmektedir (35).

Ayrıca şunu da söyleyelim ki, Kara Balgasun Yazıtının Orhon harfleriyle yazılmış kısmındaki, "Tengride kut bolmuş, Alp Bilge Tengri Uygur Kaganının bitigi" cümlesindeki "kut" sözcüğü de ancak "egemenlik güç ve yetkisi" anlamını taşıyabilir (36). Uygurca metinlerde geçen "kut" sözcüğünün "hükümlerlik", "Majeste" anlamlarını ifade ettiğini ünlü Alman Oryantalistlerinden olan BANG da kabul etmektedir (37).

YUSUF HAS HACİB'in "kut" sözcüğünü, egemenlik, devlet yönetme kudreti, egemenlik yetkisi, yönetme sanatı anlamında kullandığını eserin konusu ve genel esprisi de kanıtlamaktadır. "Odgurmuş" dışında, eserin hemen bütün kahramanları devlet yönetiminden, devlet yönetmek için gereken niteliklerden söz açıyorlar. Ayrıca şunu da söyleyelim ki, "Kutadgu-Bilig" yazarı "kut" sözcüğünü bir çok yerde "devlet" sözcüğüyle eşanlamlı olarak kullanmaktadır.

Ayrıca YUSUF HAS HACİB, "devlet" sözcüğünü de bilmekte ve onu, bugünkü siyaset biliminin anladığı anlamda "État", "Staat", "State" karşılığı olarak kullanmaktadır.

"Kut" sözcüğü Oğuz Kagan Destanı'nda da "Devlet yönetme yetkisi", "siyasal egemenlik" anlamında kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Destanda, 'Uruz' adındaki Oğuz'un düşmanı bir hükümdarın, kendisine bir şehri savunma görevi verilmiş olan oğlu, şehri gönüyle Oğuz Kagan'a teslim ettiği zaman şu sözleri söylüyordu: "Eğer babam size karşı gelmişse bu benim suçum değildir. Ben size itaat etmeye ve sizin emirlerinizi yerine getirmeye hazırım. (Bugün), bizim "kut"umuz sizin "kut"unuz olmuştur. Biz sizin ağacınızın bir dalı olmuşuzdur."

Burada da "kut" ancak "Devlet yönetme hakkı", "siyasal egemenlik gücü" anlamlarında çevrilebilir. Yukarıdaki metinde son cümlelerin günümüz siyaset bilimi diliyle ifadesi şöyle olabilir: "Bizim siyasal iktidarımız, devlet yönetme hakkımız, sizin egemenliğinize girmiştir, yani egemenlik size geçmiştir".

Özellikle, 'Divanü Lügati-i-Türk'de, "kut" sözcüğünün arapça "devlet" kelimesiyle karşılanması ve "devlet" in gerçek ve mecazi çeşitli anlamları dikkati çekmeye başlamıştır. Bazan "Kutadgu-Bilig"de "ku"u (=yani devleti) temsil eden vezir Ay-Toldı'nun öğütlerinde ya da görüşlerinde hem hükümdara ve hem de genel olarak o konuda bütün okuyuculara ve insanlara yol göstermek isteyen bir tutum buluruz. Şu halde "Kutadgu-Bilig" adı aynı zamanda "Devlete erişme bilgisi" diye çevrilebilir (38).

Dahası "Kutadgu-Bilig"de hükümdara hitap edilirken, "Ey ilig kutu" denilmektedir. "Ey ilig kutu" formülündeki "kut" hiç şüphe yok ki, egemenlik ve siyasal iktidar anlamını taşımaktadır.

Kısacası diyebiliriz ki, "Kutadgu-Bilig", hemen tamamen, devlet yönetimi için gerekli nitelik ve ilkelerden, kanun, adalet, iktidar, akıl, bilim gibi devlet yönetmek için zorunlu prensip, yetenek ve niteliklerden söz açmaktadır. Bütün bu kanıtlardan anlaşılacağı gibi "Kutadgu-Bilig" adı, bugünkü dile, yaygın olan ve alışlagelen "kutluluk veren bilim" ya da "saadet veren bilgi" olarak değil, "devlet yönetme gücü", "devlet yönetme yetkisi" ya da bu kudrete sahip olan kişinin "iktidarı" anlamında çevrilebilir. Aksi takdirde, "Kutadgu-Bilig" in adı ile içeriği arasında bir çelişki ortaya çıkmaktadır.

"Kut" sözcüğünün gerçek anlamını tesbit, sadece "Kutadgu-Bilig" in adının ne ifade ettiği bakımından değil, genel olarak eski Türk devletlerinde "kut" kavramının rolünü anlamak bakımından da çok önemlidir. Eski Türk devlet anlayışına göre "kut" herhangi bir fiili otorite değil, siyasal egemenlik gücü ve yetkisi, bir çeşit kutsallığı olan bir manevî kudrettir.

Göktürk yazıtlarından anlaşıldığına göre, Türk hakanları "Kut" u yani "egemenliği" Gök-Tanrı'dan almaktadırlar. Ancak, bu "kut" lu kılmanın hangi yolla olduğu ve bir töreni gerektirip gerektirmediğini bilemiyoruz. Şu kadarını biliyoruz ki, Gök Tanrı hakana "Kut" tan başka "yarlıg" (=emir), "ülüg" (=talih) ve "küç" (=güç) de verdiğine inanılıyordu. Orhon Yazıtlarında hakanın siyasal başarısı "kutum, ülügüm var üçün" gerekçesine dayandırıldığını görmekteyiz. Kuzeydeki Göktürk yazıtlarında ise, "erdemim üçün" denilerek, bu unsurlara bir de "erdem" ekleniyor. İşte bütün bu unsurlar, hakanlara ihsan edilen birer Tanrı vergisi sayılmaktaydı. Eski Türk hakanlarına "Tengride kut bulmuş" ya da "gökte kut bulmuş" yani "siyasal iktidarını ve egemenliğini gök Tanrıdan almış" sözleri de bunu kanıtlamaktadır. "Kut", Tanrının bir vergisi olması nedeniyle, aslı ve yapısı bakımından kutsaldır. Zaten Uygurlar döneminde sık sık kullanılan "Iduk-kut" sözcüğü, "kutsal-kut" anlamına gelir. Ayrıca şunu da söyleyelim ki, gök Tanrı "kut" verdiği bir hakandan, isterse tekrar geri alabiliyordu.

Bir de eski Uygur metinlerinde geçen "Kut Tengrisi" (=Kur Tanrısı) sözü vardır ki, F.W.K. MÜLLER bunu bir makalesinde (39) "devlet ve kutluluk Tanrısı" (=Glücksgott) diye çevirmiştir. "Tengriçe" (=Tanrıca), yani Tanrı gibi, Tanrı'ya benzer sözü bir hakan ünvanı olarak eski Türkçede bulunmaktadır. "İligimiz Iduk-kut Kün Tengriçe", yani "Hakanımız Iduk-kut, gün ya da

güneş Tanrısınca" ünvanı, Uygur devlet protokolünde kullanılmış olmalıdır. Çünkü, Uygur Türklerinin hakanlarına "Iduk-kut" (=Kutsal Kut) diye hitap ettiklerini artık kesinlikle bilmekteyiz. "Iduk" (=kutsal) sözcüğünün, "ıdmak" (=göndermek) kökünden geldiği anlaşılmaktadır. Böylece "Iduk", Tanrı tarafından gönderilmiş bir şey, daha doğrusu "Kutsal"lığın tam kendisi demektir. Demek ki "Iduk-Kut", üzerine geldiği insanın, vücut ve davranışlarını kutsallaştırıyor, olmak gerekir.

Göktürklerde ise "kut", âdeta "hakan için verilmiş bir başarı kaderi" gibiydi. Bazan herhangi bir hakan için "kutı taplamadı" deniyor ve bununla "kutunun hakana yar olmadığı" söylenmek isteniyordu.

Bütün bu açıklamalardan da anlaşılmaktadır ki "Kut" Eski Türk devlet anlayış ve geleneğinde temel bir yer tutmaktadır. Türk tarihinin başlangıcından beni bu sözcüğün, çeşitli kültür ve uygarlık değişikliklerine rağmen yaşadığını görmekteyiz. Osmanlılarda bile "kut" ve "kutluluk", "tebrik" ve "uğur" anlamlarına gelmekteydi. Bu sözcük, bilindiği gibi bugün de dilimizde yaşamaktadır.

Eski Türkçede "Kut"tan türemiş olan "kutluğ", hakan isimlerinin başına getirilmekteydi. KAŞGARLI MAHMUD, "kutluğ" sözcüğünü "devlet sahibi" diye çevirmektedir (40). Osmanlılar döneminde nasıl hükümdarlara "devletli" deniyorsa, aynı şekilde Göktürklerde de buna benzer bir anlayış vardı. "Kutlu Kagan" "majeste kral" anlamına geldiğini MÜLLER, ısrarla söylemektedir (41). Nitekim eski Uygur yazılarından anlaşıldığına göre, Kagan'ın oğlu babasına seslenirken, "Kangım kutı" yani "Majeste babam" diyordu (42). Bilindiği gibi Kutadgu-Bilig'de de hakana seslenilirken "Ay ilig kutı" (=Ey majeste hükümdar) diye hitab edildiğini biliyoruz. Bazan da hükümdara "Ay kut bulgıçı" (=Ey devlet sahibi) diye de sesleniliyordu (b. 550). Bu sesleniş, eski Göktürk ve Uygurların "Kut bulmuş" diye başlayan kağan ünvanıyla benzerlik gösteriyor (43).

Göktürk kağanları, Tanrı izin verdiği ve desteğini esirgemediği sürece başarıya ulaşabiliyordu. Kağanların ayrıca "ülüglü" yani "talihli" olmaları da Gök Tanrının desteği ile mümkün olabilmekteydi. "Kut" sahibi olan kağan, zaten iyi bir "talih" için gerekli arka ve desteği elde etmiş demektir. Artık bundan sonraki iş, kağanın kişiliğine, bilgelik derecesine, irade ve davranış-

larına bağılı kalıyordu. Bundan da anlaşılıyor ki, Gök Tanrı desteğini bir defa için başlangıçta veriyor ve avantajı iyi kullanıp kullanmamak kağına düşüyordu.

Elimizdeki Türk dili ile ilgili belge ve bilgilere göre, arapça "devlet" sözcüğü, ilk defa Kutadgu-Bilig'de yani 1069-1070 yıllarında ortaya çıkmıştır. YUSUF HAS HACİB'in bu sözcüğü çok az kullanmasından da anlaşılıyor ki, "devlet" sözcüğü o dönem Türkleri arasında pek yaygın değildi. YUSUF HAS HACİB'in çağdaşı olan KAŞGARLI MAHMUD'un eserinde de "devlet" sözcüğünü bulmaktayız. Bundan da anlaşılıyor ki, bazı yeni arapça sözcükler ilk defa olarak o dönem aydınları tarafından benimsenmiş ve daha sonra halk kitlelerine mal olmuştur. Kutadgu-Bilig'deki birçok yerde, "devlet" ile "kut" sözcükleri sanki birbirinin eş-anlamı gibi kullanılırlar: "İnanma bu kuta gelir hem gider; inanma ona hem devlet verir, hem alır" (b. 694). Burada "devlet" ile "kut" eş-anlamlı olarak yer değiştirirler. KAŞGARLI'da da "devlet" sözcüğü, "kut" karşılığı olarak kullanılmıştır.

Bütün bu açıklamalarımızdan anlaşılmalıdır ki, Kutadgu-Bilig'e ad olan "kut", Türk dilinin en eski siyaset terimlerinden biridir. "Kut" denilen "egemenlik" ya da "yönetme yetkisi" herkese verilmez. "Kut", bilgisiz, iyi ahlâk ve davranışlarını yitirenlerden uzaklaşır, kaçır. "Kut" ve "devlet", bilgi ve akıl ile tutulur. Kut ve devlet, erdem ister. Göktürk Yenisey Yazıtlarında "er erdem için (=erdemim olduğu için iktidara geldim) denmesi, "erdem"e devlet anlayışı içinde verilen yerin önemini gösterir. Dede Korkut kitabında da "taht vergil erdemlidir" denilmektedir. Osmanlılar ise, devlet hayatında "erdem iyesi" ya da "sâhib-i erdem" hükümdarları üstün görmekteydiler. Anlaşıyor ki, çeşitli kültür ve uygarlık çevrelerinin etkisine rağmen, Türk tarihi boyunca "kut" ve "devlet"e sahip olmanın ve onu elinde tutmanın "erdem" yolu olduğuna dair bir inanç vardır. Çok eski bir atasözü, "erdemsizden kut çetirilür" (=erdemsizden iktidar uzaklaşır) diyerek, bu devlet anlayışını güzel bir şekilde özetlemiştir.

KAYNAKLAR

- 1) VAMBERY, H. Uigurische Sprachmonumente und das Kutadku-Bilik, Innsbruck, 1870, s. 27.
- 2) GÖKBERK, M., Felsefe Tarihi, İstanbul 1961, s. 51.
- 3) AKYÜZ, Y., Türk Eğitim Tarihi, Ankara 1982, s. 27.
- 4) TANYOL, C., Sosyal Ahlâk, I, İstanbul 1960, s. 169.
- 5) ASTER, E., Histoire de la Philosophie, M. Belvianes, Paris 1952, p. 77.
- 6) FİNDİKOĞLU, Z. F., Türklerde Ahlâk Felsefesi, İM, S. 1, Yıl 1, 1934, s. 4-5.
- 7) FİNDİKOĞLU, Z. E., a.g.m., s. 5-6.
- 8) FERRARO, O., Machiavel, Paris 1928, XVII.
- 9) FERRARO, O., a.g.e., XVII.
- 10) DİLAÇAR, A., Kutadgu-Bilig İncelemesi, Ankara 1972, s. 157.
- 11) FİNDİKOĞLU, Z. E., a.g.m., s. 7-8.
- 12) TAPLAMACIOĞLU, M., İslam Bilginlerinin Toplum Görüşleri, İFD, Yıl: 1964, C. XII, s. 86.
- 13) AKYÜZ, Y., Türk Eğitim Tarihi, Ankara 1982, s. 17.
- 14) Bkz. SHERVANI, H., Al-Farabi's Political Theories, Islamic Culture, Vol. XII, No. 3, Hyderabad 1938.
- 15) Bkz. PRELOT, M., Politique d'Aristote, Paris 1950.
- 16) FARABI, al-Medinet-al-Fadila, N. Danışman, İstanbul 1956.
- 17) FARABI, Es Siyasetü'l Medeniyye, Süleymaniye Ktp. Mikروفilm Arşivi, No. 576.
- 18) ARSAL, S. M., Farabi'nin Hukuk Felsefesi, İÜHEM, 1945, s. 629-30.
- 19) DE BOER, T. J., İslâm Felsefe Tarihi, Ankara 1960, s. 87.
- 20) GÜNALTAY, Ş., Farabi'nin Şahsiyeti ve Eserleri, AÜDİCFD, C. VIII, S. 4, 1950, s. 435-36.
- 21) İNALCIK, H., Kutadgu-Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri, R. R. Arat İçin, Ankara 1966, s. 266.
- 22) ÇAĞATAY, S., Kutadgu-Bilig'de Ögdülmüş, K.G.Ö. Sayısı, I. K. Sayı 98, 1970, s. 35-36.
- 23) TANERİ, A., Türk Devlet Geleneği, Ankara 1975, s. 76.
- 24) ARSAL, S. M., Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947, s. 119.
- 25) Bkz. GÖKALP, Z., Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1976.
- 26) DOEREER, G., Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, III, Wiesbaden 1967, s. 551.
- 27) Bkz. Divânü lûgati't-Türk, B. Atalay, I, s. 320.
- 28) İNAN, A., Yusuf Hâs Hâcib ve Eseri Kutadgu-Bilig Üzerine Notlar, İK, S. 98, s. 49.

- 29) HIRTH, F., Nachworte zur Inschrift des lonjukuk, ATİM, II, Folge 1899, p. 24.
- 30) MÜLLER, F.W.K., Uigurica, C. I, Berlin 1908, p. 56.
- 31) TURAN, O., Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, I, İstanbul 1969, s. 77.
- 32) ARSAL, S. M., Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947, s. 120-121.
- 33) ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I.D.K. İstanbul 1940, I, E. 29.
- 34) ORKUN, H. N., a.g.e., I, E 31.
- 35) BARTHOLD, V., Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, St. Petersburg 1897, p. 20.
- 36) ARSAL, S. M., a.g.e., s. 46-47.
- 37) BANG und GABAIN, Uigurische Turfantexte I, Anmerk 1893.
- 38) KARAMANLIOĞLU, A. F., Kutadgu-Bilig'in Diline ve Adına Dair, TK, S. 98, 1970, s. 63.
- 39) Bkz. MÜLLER, F. W. K., Uigurica, IV, A. 55.
- 40) Bkz. Divânü Lûgatı't-Türk, B. Atalay, III, 46, 6.
- 41) MÜLLER, F. W. K., Uigurica, II, 87, 53, 73.
- 42) HAMILTON, J. R., Les Ouighours à l'époque des Cinq Dynasties d'après les documents chinois, Paris, 1955, p. 6.
- 43) ÖGEL, B., Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara 1982, s. 193.